

Att bo granne med ondskan

Seminarium i ABF-huset 29 mars 2011 om Klas Åmarks nya bok med samma namn.

Deltagare: Klas Åmark, professor i historia och Pär Frohnert, docent i historia.

Samtalsledare: Henrik Berggren, historiker och journalist.

Klas Åmark fick inledningsvis frågan varför han skrivit boken, dvs i praktiken återvänt från fackförenings- och välfärdsforskning till ämnet för sin doktorsavhandling från 70-talet, alltså andra världskriget. Han svarade att han blivit tillfrågad om han ville leda Vetenskapsrådets forskningsprogram "Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen" och då funnit att om han ställde sig nya frågor och utgick från nya utgångspunkter skulle han kunna se på perioden med nya ögon. De nya utgångspunkterna var 1) Om Sverige hade förhållit sig strikt neutralt, vilka konsekvenser för krigsutvecklingen hade det då haft, dvs om vi exempelvis hade infört en handelsbojkott mot Tyskland, 2) Acceptera att Förintelsen är en del också av svensk historia, bl a genom vår flyktingpolitik under kriget, 3) Den snabba brutaliseringen av utvecklingen i Tyskland och hur den påverkade polariseringen i förhållande till kriget och Tyskland i Sverige.

Henrik Berggren ville därefter veta inte bara hur Sverige förhöll sig i största allmänhet utan framför allt hur socialdemokratin, som det största partiet, saxade sig igenom kriget. Var stod t ex egentligen Per Albin och var han inte först och främst en inrikespolitiker, inte en utrikespolitiker? Det sägs ju att han beklagade att kriget kom och störde honom mitt i hans pågående folkhemsbygge? Jo, bekräftade Åmark, Per Albins storhet var som inrikespolitiker, att han fick folket med sig i uppbyggnaden av ett välfärdssamhälle. Socialdemokraterna fick i valet 1936 53, 8 procent av rösterna, ett svårslaget rekord. Samtidigt fanns många olika schatteringar inom socialdemokratin, alltifrån Wigforss, som vit av ilska tvingades gå med på tyska transisteringar, till Sigrid Gillner som lämnade socialdemokratin och blev nazist. Beträffande nazisymptierna i Sverige konstaterade han att de svenska nazistpartierna i Sverige helt och hållet marginaliserades av väljarna vid samma val medan samtidigt intresset för nazistiska manifestationer och möten var fortsatt starkt och med stor publiktillströmning.

Inför mottagandet av flyktingar ställde sig Sverige från början ytterst kallsinnigt. I Uppsala ordnade studenterna fackeltåg och kallade till bollhusmöte inför risken att ett tiotal judiska läkare skulle få inresetillstånd till Sverige. Och vad gällde bedömningen av vad som komma skulle visade de flesta iakttagare, även sofistikerade sådana som språkkunnige Allan Vogt, en mycket oskuldsfull inställning till Tyskland – där var kanske Per Albin mera realistisk – men man kunde helt enkelt inte föreställa sig vad som skulle ske, menade Åmark. Han framhöll också att klasskampsperspektivet gjorde att man hade svårt att se att nationalsocialisterna i Tyskland var folkparti och inte bara representerade kapitalet. Klasskampsperspektivet blockerade den insikten.

Pär Frohnert talade om det antisemitiska och rasistiska bakgrundsbruset som var ständigt närvarande vid denna tid och han påpekade att allt sedan 1927 års utlänningslag var det uttalat att det var det svenska som man ville slå vakt om i Sverige – något som påverkade inställningen till flyktingar starkt. I boken finns ett flertal samtida citat av uttalat antinazistiska författare och politiker som exempelvis Marika Stiernstedt, Sven Grafström och Erik Boheman som visar på de fördomar mot judar som då fortfarande ingick i den allmänna diskursen, dvs togs för givna och knappast väckte någon uppmärksamhet.

Och en kortare utläggning följde om de s k "judekristna" dvs till kristendomen konverterade judar som Svenska Israelmissionen hjälpte över till Sverige just därför att de nu blivit kristna – här hade man alltså en religiös tolkning, och inte en rasistisk, av innebörden av att vara jude. Men likafullt skrämmande med tanke på att utebliven hjälp åt icke konverterade judar vid denna tid var detsamma som en dödsdom. I nyare forskning har man följt upp ett antal judar som fått avslag på inresetillstånd till Sverige och funnit att de deporterades till Auschwitz.

Samtidigt ville Åmark betona att när våldet i Tyskland blev uppenbart för gemene man skedde också en polarisering i Sverige på så vis att personer som tidigare uttryckt antisemitism nu tog bladet från munnen och öppet fördömde de tyska judeförföljelserna, bland dem t ex Wilhelm

Peterson-Berger som tidigare skrivit fördomsfullt om judiska musikernas "mekaniska" spelstil m m. Gränsen för flertalet i Sverige gick vid fysiskt våld, sade Åmark, medan samtidigt en nazistisk falang slöt upp bakom Tyskland. Till den svenska ambivalensen kan också räknas det faktum att höga militärer for, och uppmuntrades att fara, på studieresor till tyska förband för att studera krigskonst hos världens starkaste armé.

Frågan uppkom hur Sverige hade kunnat tänkas agera om vi blivit ockuperade varpå Åmark svarade att det för honom var viktigt att framhålla att vi är människor, precis som tyskarna och alla andra är människor, och att vi därför kan tänkas göra samma saker och begå samma handlingar som alla andra under samma förhållanden. Det enda land som genomförde en räddningsaktion i större skala av judar under kriget var Danmark som räddade 8000 judar över Sundet efter att först ha gömt dem i sina hem och sedan kört över dem i småbåtar till Sverige som tog emot dem på andra sidan.

I Sverige opererade ända sedan 1933 "Arbetarrörelsens flyktinghjälp" med stöd av LO och socialdemokratin medan kommunisterna organiserade "Röda hjälpen" i samma syfte. Ändå fanns 1939 endast 4 500 flyktingar i Sverige, en siffra som skulle mångdubblas mot slutet av och efter kriget. 1945 hade Sverige 210 000 flyktingar, inklusive krigsbarnen från Finland. Åmark förklarade denna helomvändning med att vi lärde oss allteftersom tiden gick och kriget fortsatte att man kunde hantera stora flyktingskaror, bl a genom att sätta dem i arbete inom skogs- och jordbruk.

Henrik Berggren gjorde därefter kommentaren att om moral inte var Sveriges bästa gren så var handelspolitiken så mycket mera framgångsrik och samtalet kom in på järnmalmen och kullagren som förmodligen var vad som räddade Sverige undan krig och ockupation och samtidigt gav oss tysk kol och koks i utbyte. Som enda land i Europa slapp frysa under de kalla krigsvintrarna. De som satt vid makten i Sverige under andra världskriget var unga vuxna vid första världskrigets slut och ville för död och pina inte ha hungerkravaller och andra oroligheter i Sverige på samma sätt som då – vad det gällde var att värna om folkhushållningen och se till att folk hade mat och bränsle. Bara så kunde lugnet i riket säkras. Att förhandlingarna med tyskarna gick så pass bra som de gjorde berodde också på att Boheman och även Jakob Wallenberg, som förhandlade med tyskarna, snabbt genomskådade den tyska byråkratins kaos och hur överlappande strukturer ofta gjorde beslut omöjliga; det bästa var, noterade man, att föreslå en utredningskommission varpå hela saken oftast glömdes bort.

Över huvud taget var den svenska rädslan för Tyskland i stort sett obefogad, det gällde även transisteringen av tysk trupp i samband med den sk midsommarkrisen 1941; hade inte tyskarna fått färdas från Narvik till Finland genom Sverige hade man skött saken via båt. Det tyska kravet var enbart en politisk manöver för att dra in Sverige på rätt sida i kriget, hävdade Åmark, någon reell betydelse hade det inte och tyskarna hade inga planer på att ockupera Sverige så länge man kunde importera järnmalm och kullager från Sverige.

Klas Åmark var angelägen om att understryka betydelsen av att inte vara "ohistorisk" när man skriver historia, dvs att efterklokt anvisa den tidens människor vad de borde ha gjort och inte gjort.

Vad det gällde, sade han, var att försöka förstå vilka handlingsalternativ som faktiskt förelåg för dem som då hade att fatta beslut, inte ur dagens perspektiv utan ur deras, då. När man tvingas förhandla med fienden i samband med räddningsaktioner – vilket är nödvändigt för att kunna göra någonting alls – går det inte att komma undan vissa mycket obehagliga avvägningar och situationer, sade han. Om vi hade fronderat mot tyskarna tidigare, hade vi då t ex kunnat hjälpa de danska judarna i krigets slutskede? Och om vi hade sänt 15 000 man till Finland för att slåss mot bosjevismen, som ÖB Olof Törnell föreslog regeringen, vad hade då hänt? Sverige var extremt välunderrättat om operation Barbarossa, dvs det tyska angreppet på Sovjetunionen eftersom vi lyckats knäcka de tyska koderna. Och vi var mycket välunderrättade om Förintelsen, inte bara genom diplomaten von Otter, som informerades under en tågresä genom Tyskland, utan genom en rad informationer som tidigt nådde Sverige och som bl a togs upp av Hugo Valentin i en artikel i Göteborgs Handels- och sjöfartstidning.

Åmark resonerade också vidare utifrån det sk bystanderbegreppet och vilket ansvar man har om man står vid sidan av. Han ansåg att aktiv handling alltid innebär ansvar och delaktighet, men att passivt åse vad som sker innebär inte samma skuld. Däremot innebär denna "neutrala" roll andra

förpliktelser, t ex skyldighet att ge humanitär hjälp, stå för information, hjälpa till med återuppbyggnad osv. Att Sverige under kriget beslagtogs tidningar och vägrade släppa in förföljda judar är inte detsamma som att vi är skyldiga till Förintelsen men det innebär ett svek i förhållande till andra förpliktelser som ingår i positionen som betraktare – ungefär på samma sätt som nu i Afghanistan. Varför skickar vi inte ett fältsjukhus till Afghanistan i stället för soldater, undrade Henrik Berggren. Sånt som vi alltid har gjort. Det är Sveriges roll och det är den rollen som vi inte får svika. (Debatten skedde kvällen innan det beslutades att Sverige sänder Jas-plan till Libyen.)

Som exempel tog Åmark upp Greklandshjälpen 1941 som skedde med hjälp av svenska fartyg som satt fast i USA och Kanada och inte kunde ta sig tillbaka till Sverige men däremot transporterade livsmedel till den grekiska befolkningen och rädda livet på någon miljon greker – något som det borde skrivas mycket mer om, ansåg han.

Så vad var Sveriges moraliska roll under andra världskriget? Att vi sitter här och diskuterar den frågan visar att vi inte är färdiga med den, menade Åmark, att det fortfarande är något som ska ver i vårt samvete.

Kerstin Vinterhed